

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
“NAXÇIVAN” UNİVERSİTETİ
FƏNN SİLLABUSU

Təsdiq edirəm: _____ Dos.N.M.Məmmədova

Tarix: 07 sentyabr 2022

Fənnin təsviri	Fənn (adı, krediti)	Qədim türk abidələrinin dili
	Fakültə	Pedaqoji
	İxtisas	Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi
	Səviyyə (bakalavriat, magistratura)	Bakalavr
	Kurs	IV
	Semestr	VI
	Təlimçi	Qənirə İzətulla qızı Əsgərova
	e-mail	asgerovaganira@gmail.com
	Telefon	050 377 78 69
	Dərs günləri və saatları	II gün 1-ci saat müəzərə, V gün 1-ci saat müəzərə üst həftə, IV gün 1-ci saat seminar A qrupu, IV gün 2-ci saat seminar B qrupu
Tədris dili	Azərbaycan	
Baza/ Seçmə	Seçmə	
Tələb olunan dərsliklər və dərs materialları	Əsas dərsliklər və dərs vəsaitlər: 1. Ə.Rəcəbli Qədim türk yazılı abidələrinin dili Bakı,2013 2. N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili Bakı,2015 3. Ə.Şükürlü.Qədim türk yazılı abidələrinin dili Bakı,1993 4. Ə.A.Quliyöv. Qədim türk yazılı abidələrininmüntəxabatı Bakı, 1993 Əlavə ədəbiyyat	
İstifadə ediləcək web səhifələr		
Fənnin xülasəsi	Azərbaycan dilinin fonetik, morfoloji, sintaksisinin tarixi inkişafı təsvir olunur. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi sistemli şəkildə izah olunur.Dilimizin fonetik,qrammatik inkişafı,müasir dilimizdən fərqli cəhətləri araşdırılır,dialektlərdə izlər müəyyənləşdirilirAzərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövründən müasir dövrümüzədək inkişaf xətti izlənilir.	
Fənnin məqsədləri	Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi məqsədlərdən biri türk dilləri ailəsinə mənsub olan dilimizin qohum dillərdən ayrılma, müstəqilləşmə və öz xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşmə prosesini öyrənməkdir. Daha dəqiqi, məqsəd Azərbaycan dili tarixinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarını sistemli şəkildə, həm də bütün müstəvilərdə öyrənməkdir.	
Öyrənmə nəticələri	Bu fənnin tədrisində bu nəticələr əldə edilir:1. Azərbaycan dilinin türk dilləri sistemində yeri, formalaşması və inkişaf dövrləri, eləcə də yayılma arealı barədə məlumat əldə edir 2. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsində qədim türk abidələri, Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı, dialekt və şivələr, onomastik vahidlər və s. kimi mənbələrin mühüm əhəmiyyət daşıdığını öyrənirlər. 3. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi sistemində sait və samitlərin, fonetik hadisə və qanunların ən qabarıq cəhətlərini müəyyənləşdirir 4. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası daxilində əsas və köməkçi nitq hissələrinin inkişaf tarixini tarixi-lingvistik müstəvidə öyrənir. 5. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi daxilində söz birləşmələri, cümlə, cümlənin struktur –semantik təkamülü ,cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlənin ən səciyyəvi cəhətlərini sistemli şəkildə mənimsəyir.	
Tədris metodları	Mühazirə	Hər bir mövzu mənimsədilir

	Qrup müzakirəsi	Tələbələrə fərdi mövzuda prezentasiyalar verilir və müzakirə aparılır
	Təcrübi məşğələ	Yeni mövzu əyani vəsaitlərin (PPT və video fayllar) nümayişi ilə izah edilməlidir
	Simulyasiya	Tələbələrə dərslərə aid nümunələr üzərində praktiki iş aparılmalı, simulyasiya proqramlarından istifadə edilərək nəticələr qeyd edilməlidir
	Layihə	
	Digər	
Qiymətləndirmə	Mövzunun mənimsənilməsi	Faiz nisbəti (%) və ya bal
	Balların maksimum miqdarı	100 bal
	1. Semestr ərzində toplanmış maksimum bal	50 bal (50%)
	- Dərsə davamiyyətə görə maksimum bal	10 bal (10%)
	- Tələbələrin sərbəst işinə görə maksimum bal	10 bal (10%)
	- Seminar və laboratoriya dərslərinin nəticələrinə görə maksimum bal	30 bal (30%)
	Qeyd: seminar dərslərində tələbənin jurnalda ən azı 3 (üç qiyməti olduğu halda, ona tədrisin bu növü üzrə ballar hesablanır. Əks təqdirdə tələbəyə bal hesablanmır.	
2. İmtahan nəticələrinə görə maksimum bal	50 bal (50%)	
3. Fənnin mənimsənilməsi qaydası: semestr ərzində imtahan nəticəsinə görə toplanan balların cəmi 50-dən yuxarı olan tələbələr fənni mənimsəmiş hesab edilir. - 51 baldan aşağı – “qeyri kafi” – F - 51 – 60 - “qənaətbəxş” – E - 61 – 70 – “kafi” – D - 71 – 80 – “yaxşı” – C - 81 – 90 – “çox yaxşı” – B - 91 – 100 – “əla”		
Cəmi:		100 bal (100%)
Qiymətləndirmə metodları	<p>Tapşırıqlar: Sərbəst iş mövzuları verilir və semester sonu yoxlanılıb qiymətləndirilir.</p> <p>Qədim Türk yazılı abidələrinin mifologiyası</p> <p>2. Qədim Türk yazılı abidələrində feilin şəkilləri</p> <p>3. Göytürk yazılı abidlərində fonetik hadisələr</p> <p>4. Budda- dini məzmunlu Uyğur abidləri və bu abidlərdə saylar</p> <p>5. Göytürk abidələrinin dilinin işlənmə dairəsinə görə lüğət tərkibi</p> <p>6. Qədim Türk yazılı abidələrində frazeologizmlər</p> <p>7. Göytürk abidələrinin dilində toponimlər və hidronimlər</p> <p>8. Göytürk yazılı abidələrində adlarda ad düzəldən şəkilçilər</p> <p>9. Göytürk yazılı abidlərində feilin zamanları</p> <p>10. Göytürk yazılı abidlərində köməkçi nitq hissələri: qoşma</p> <p>11. İrk-Pitik abidəsi .Manixey dini məzmunlu abidələr</p> <p>12. Qədim Türk yazılı abidələrində köməkçi nitq hissələri: qoşma,bağlayıcı,modal sözlər</p> <p>13. Göytürk abidələrində söz birləşmələri</p> <p>14. Göytürk abidələrinin dilində əvəzliliklər</p> <p>15. Uyğur abidələrin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr</p> <p>16. Orxon-Yenisey abidləri</p> <p>17. M.Kaşğarının “Divani lüğəti-it Türk” əsərində atalar sözləri</p> <p>18. Göytürk abidləri: Kül tikin abidəsi</p> <p>19. Göytürk abidələrində zərflik budaq cümlələri</p> <p>20. Göytürk dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun öyrənilməsi dilindən</p> <p>21. Oğuznamənin dilində söz qrupları</p> <p>22. Göytürk abidələrinin dilində isim</p>	

	<p>23. Göytürk abidələrinin dilində : saylar 24. Göytürk abidələrinin dilində sifət 25. Orta dövr abidələri: Kutadqu Bilik 26. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində qrammatik kateqoriyalar 27. Göytürk yazılı abidələrində sadə cümlələr 28. Göytürk abidlərinin tədqiqi tarixindən</p> <p>Təqdimat: Slaydlarla hazırlanan mövzular təqdimat şəklində sunulur və qiymətləndirilir</p>		
Qaydalar	<p>Davamiyyət: Fənn üzrə ayrılmış bütün saatların 25%-dən çoxunda iştirak etməyən tələbə imtahana buraxılmır.</p> <p>Buraxılmış imtahan və ya tapşırıqlar: Tələbə planlaşdırılan təqdimatda və ya imtahanda iştirak edə bilməyəcəyi təqdirdə əvvəlcədən məlumat verməlidir. Tam sinif iştirakı və təyin olunmuş ev tapşırığını yerinə yetirilməsi gərəklidir. Tədqiqat işlərində, hazırlanmış layihələrdə istifadə olunan mənbələrə istinad verilməlidir. Bununla birlikdə, tələbə tərəfindən təhlil edilmədən, yalnız istinad və sitatlardan ibarət olan hər hansı bir tədqiqat işi qəbul edilə bilməz. Testlər zamanı köçürmə, təyin edilmiş qaydalara tabe olunmadığı təqdirdə tələbə imtahan nəticəsinin ləğv olunması ehtimalı daxil olmaqla cəzalandırılacaqdır. Təqdimatların / layihə sənədlərinin mövzuları fənni tədris edən müəllim tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdiriləcəkdir. Müəllim ilə əvvəlcədən razılaşdırıldığı təqdirdə digər tələbələrə əməkdaşlığa icazə verilə bilər.</p>		
Tematik plan			
Həftə	Tarix	Mövzular	Dərslik / Tapşırıq / Ədəbiyyat
1		<p>Fənnin mövzusu, vəzifələri. Türk xalqları Dil, mədəniyyət, dövlətçilik baxımından çox böyük təkamül yolu keçmiş türk xalqları tarixən müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmışlar. Türklər Avro-Asiyanın strateji və bioloji baxımdan əlverişli hesab etdikləri bütün ərazilərində özlərinə məskən salmışlar. Türklərin məskunlaşdıqları əraziləri və türk tayfalarını ilk dəfə M.Kaşğarlı təsnif etmiş, “Divani lüğət-it-türk”də bəmin ərazilərin ilk xəritəsini vermişdir. Məskunlaşdıqları ərazi baxımından türk xalqları bir neçə qrupa bölünür.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli Qədim türk yazılı abidələrində Bakı,2013səh. 6 2.N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili Bakı,2015 3.Ə.Şükürlü.Qədim türk yazılı abidələrinin dili Bakı,1993 4.Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrininmüntəxabatı Bakı, 1993</p>
2		<p>Qədim türk dastanları və mifologiyası Türklərin yenilməz bəhədirlər, uğurları, savaşları, yeni-yeni yurdlar salması, böyük dövlətlər qurması və mənəvi gözəlliyi bu dastanların yaranması üçün özül olmuşdur. Gerçəkliyin əfsanəyə çevrildiyi bu çağlarda insanların ilkin duyğu və düşüncələri, acı, şirin xəyalları, təbiət və onun hadisələrinə qeyri-adi münasibətləridə dastan yaradıcılığında əsas zəmin olmuşdur.</p> <p>Eradan öncə XII yüzillikdən başlayıb eramızın IX yüzilliyinə qədər hakimiyyət sürən Saq, Hun, Göytürk və Uyğur imperiyaları dövründə dastan örnəkləri meydana gəlmişdir. Eradan əvvəl VII yüzillikdə yaşamış Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa haqqında qoşulmuş</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh.188 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxabatı, Bakı 1993</p>

		<p>dastan, Şu, Hun –Oğu, Göytürk, doqquz oğuz və on uyğur və s. dastanları parlaq nümunədir. “Yaradılış dastanı”, “Alp Ər Tonqa dastanı”, “Şu dastanı”, Göytürk dastanları, “Ergenekon dastanı”, “Köç dastanı” ən önəmli türk dastanlarıdır.</p>	
3		<p>Göytürk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi Elmi ədəbiyyatda çox vaxt səhv olaraq run və ya runic yazı adlandırılan göytürk, yaxud Orxon-Yenisey yazısının -qədim göytürk əlifbasının tarixi haqqında əlimizdə hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Göytürk əlifbasının (yazısının) nə vaxt və harada yaranması haqqında indiyədək yalnız fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bu fərziyyələri qəbul da, rədd də etmək olar. Həm də mütəxəssislər qədim türk (yaxud hun) yazısından danışarkən dəqiq nəyi nəzərdə tutduqlarını söyləmirlər. Mənbələrdə VI yüzillikdə türk qəbilələrinin yazıya malik olmaları haqqında fikirlər mövcuddur. Məsələn, N.V.Piqulevskaya yazır; «568-ci ildə türklər Konstantinopola xan məktubu gətirdilər... Çox güman ki, Hun yazısı da, xronikada skif yazısı adlandırılan türk yazısı da soğd-manixey, yaxud soğd yazısıdır. Mahmud Kaşğarlının sözlərinə diqqət yetirək. O yazır ki, uyğurlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Məlumdur ki, islam dinini qəbul edən bütün türklər, o cümlədən uyğurlar öz əvvəlki yazılarından imtina edib ərəb əlifbasına, islam dininin əlifbasına keçdilər. Bu vaxta qədər uyğurlar 22 hərfdən ibarət qədim uyğur əlifbasından istifadə edirdilər. Deməli. Mahmud Kaşğarlı uyğurların 24 hərfdən ibarət türk yazısından istifadə etdiklərini deyəndə, əvvələn, bütün müsəlman türklərinin istifadə etdikləri 24 hərfdən ibarət ərəb əlifbasını nəzərdə tuturdu; ikincisi, Mahmud Kaşğarlıya məlum idi ki, uyğurlardan başqa digər türk qəbilələri qədim uyğur əlifbasından istifadə etməmişdilər və XI yüzillikdə də istifadə etmirdilər; üçüncüsü, artıq Mahmud Kaşğarlının dövründə müsəlman türklər, o cümlədən uyğurlar arasında qədim uyğur əlifbası istifadədən çıxmış, onu ərəb əlifbası əvəz etmişdi.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh.33 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
4		<p>Göytürk yazılı abidələrinin tapıldığı əraziyə görə təsnifi Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır. Ayrı-ayrı ərazilərdə tapılan abidələrdə həmin qrafika, həm də dil baxımından müəyyən qədər fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlər abidələrin müəlliflərinin</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 92 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk</p>

		fərdi xüsusiyyətlərindən əlavə, abidənin özünün hansı türk qəbiləsinə mənsubluğundan da irəli gəlir. Abidələrin həm qrafik xüsusiyyətlərini, həm də ayrı-ayrı abidələrin dilində leksik və qrammatik fərqləri başa düşmək üçün abidələri tapıldığı yerlər üzrə qruplaşdırmaq lazımdır.	yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993
5		<p>Qədim uyğur yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi. Qədim uyğur yazılı abidələri</p> <p>Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılması və öyrənilməsi, göytürk abidələrin kəşfi, şifrənin açılması və öyrənilməsinə nisbətən xeyli asan olmuşdur. Belə ki, qədim uyğur əlifbasının xələfi olan monqol əlifbası hələ bizim günlərədək işlək olmuş, tədqiqatçılar ondan bəhrələnib qədim uyğur dilinin yazı nümunələrini asan oxumuşlar. Uyğur xalqının tarixinin, qədim uyğur dilinin, habelə qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılmasına hələ XIX yüzilliyin əvvəllərində başlanmışdır. Qədim uyğur yazısı abidələrinin böyük əksəriyyəti Çinin qərbində - Şərqi Türküstanda tapılmışdır. Bu abidələr sayca göytürk abidələrindən xeyli çoxdur, lakin kağız üzərində olduğu üçün bunların əksəriyyəti ya məhv olmuş, ya da mətnlər xeyli dərəcədə zərər görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kifayət qədər əlyazması dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh.70</p> <p>2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015</p> <p>3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993</p> <p>4.Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
6		<p>Qədim türk yazılı abidələrinin fonetik və leksik xüsusiyyətləri</p> <p>Göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası, P.M.Melioranskinin sözləri ilə desək, türk dillərinin fonetik quruluşunu ən yaxı əks etdirən əlifbadır. Heroqlif yazıya əsaslanan qonşu Çindən fərqli olaraq göytürk əlifbası qrafik əlifbadır. Hind əlifbasından fərqli olaraq, türk yazısı hecavi (silləbik) yazı da deyildir. Göytürk işarələri (hərfləri) müəyyən səsləri ifadə etsə də, göytürk əlifbasını fonoloji əlifba (bir səs üçün bir hərf) adlandırmaq olmaz. Göytürk əlifbası da bir səs üçün bir hərf, bir səs üçün iki hərf iki səs üçün üç hərf olur. Qədim türk yazısı abidələri dilinin fonemlər sistemindən danışırlarkən göytürk yazısı abidələrinin dilində (göytürk dilində) işlənən fonemlər əsas götürüləcək, qədim uyğur yazısı abidələrində yeni təzahür edən üç səs (v, j, x) araşdırmaya cəlb ediləcəkdir.</p> <p>Göytürk yazısı abidələrinin dilində iyirmi səkkiz səs – fonem vardır; bunlardan doqquzu (a, e, e, i, ı, u, ü, o, ö) sait, on doqquzu (b, ğ, d, z, y, y, k, , g, l, m, n, ɳ, p, r, s, t, ç, ş) samitdir. Qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində daha üç samit (v, j, x) təzahür edir.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 136</p> <p>2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015</p> <p>3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993</p> <p>4.Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>

7		<p>Qədim türk yazılı abidələrində İsim, sifət İsim nitq hissəsinə real və mücərrəd ad bildirən sözlər daxildir. Bəzən isimlərə belə bir tərifi də verilir: «Əşya adı bildirən sözlərə isim deyilir». Burada əşya adı altında tək cə cənsiz əşyalar nəzərdə tutulmur. Əşya sözü ümumiləşdirilmiş mənada, substansiya mənasında işlədilir, həm canlı varlıqları, həm cənsiz əşyaları, həm də xəyalı, mücərrəd məfhumları nəzərdə tutur. İsimlər, ləksik-semantik mənə qruplarına bölünür, lakin isimlərin ləksik-semantik mənə qruplarının yaranmasında, formalaşmasında heç bir qrammatik əlamət iştirak etmir, qruplaşma sözlərin ləksik-semantik mənaları əsasında aparılır.</p> <p>Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi morfoloji əlamətlər yoxdur. Türkoloji ədəbiyyatda adlar adı altında birləşdirilən dörd nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik) morfoloji baxımdan kifayət qədər diferensiallaşmadığı üçün sintaktik təhlil olmadan bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 414, 476 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
8		<p>Say və əvəzliklər Say və əvəzliyi digər iki nitq hissəsindən ayırmaq nisbətən asandır, isim və sifəti bir-birindən ayırmaq isə çətinidir, Heç də təsadüfi deyildir ki, türkoloji ədəbiyyatda bir qismində <i>qızıl</i>, <i>gümüş</i> tipli sözlər isirə, digər qismində isə sifət kimi təqdim edilir, Hətta türkoloji ədəbiyyatda bu vaxt sifət ayrıca bir nitq hissəsi hesab edilməmişdir. Əvəzlik qədim türk yazısı abidələrinin dilində əsas nitq hissələrindən biridir. Əşya və onun əlamətlərinə işarə edən, lakin onu adlandırmayan, əşyanın məzmununu təyin etməyən sözlər əvəzlik kateqoriyasına daxildir. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında belə hesab edirlər ki, əvəzlik bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olan bu və ya digər sözü əvəz edir. Bu nitq hissəsinin adı da onun vəzifəsindən doğmuşdur. Lakin insan nitqində əvəzliyin vəzifəsi tək cə bu və ya digər sözü əvəz etməklə bitmir. Əvəzliklər nitqdə şəxs və əşyaya işarə də edə bilər.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 478, 489 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>

9		<p>Feil.Feilin şəkilləri Feil iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildiren nitq hissəsidir. Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də feillə zəngindir. Bəzən elə düşünülər ki, nitq hissəsinin zənginliyi həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlərin miqdarı ilə ölçülür. Bu fikir əsla düz deyildir. Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu m na xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan türk dilləri öz feil sisteminin zənginliyi ilə dünya dilləri arasında birinci yerlərdən birini tutur. Müasir Azərbaycan və ya türk dilinin feilləri hərəkət, hal və vəziyyətin müxtəlif çalarlıqlarını göstərm əkdə dünyanın zəngin dillərindən sayılan ingilis, fransız və rus dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan üstündür. Feilin şəkilləri danışan tərəfindən hərəkətin gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində feilin hər şəklinin özünəməxsus forması mövcuddur. Bu formalar feil şəkillərinin birində inkişaf etmiş, digərində isə bəsit şəkildə qalmışdır. Feillərin şəkil, zaman və şəxsə görə dəyişməsindən danışarkən M .Hüseynzadə yazır: «...şəkil, zaman və şəxs şəkilçilərinə görə feilləri, başlıca olaraq, dörd qrupa bölmək olar</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 502 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
10		<p>Feilin təsriflənməyən formaları Feilin şəkli, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formaları feilin təsriflənməyən formaları adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feilin təsriflənməyən formaları dördədir: məsdər, hərəkət adları, feili sifət və feili bağlama. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər feil əsaslarına <i>-mak</i>, <i>-mək</i> şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir; Hərəkət adları həm ad, həm də feil əlamətlərinə malik olan sözlərdir. Çox vaxt bu sözlərin bir qismi feillərdən düzələn isim, bir qismi isə feillərdən düzələn sifətlər kimi qəbul edilir, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də feili sifət feil və sifətin əlamətlərini özündə birləşdirir. Sifət kimi o da əlamət və keyfiyyət bildirir, feil kimi o da hərəkət və vəziyyət bildirir, zaman, tərz və növ göstərir, təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar aspektində işlənir, başqa sözləri idarə edir və özünə qütb yarada bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində inkişaf etmiş feili bağlama sistemi mövcuddur. Abidələrin dilində feili bağlamaların yalnız köməkçi rol oynadığını müşahidə edirik: onlar ya şəxslə formaların müşayiəti edir və onların</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 586 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>

		mənasını genişləndirir, ya cümlə sistemində onları əvəz edir, ya da feilin tərz kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün köməkçi feillərlə birlikdə əsas feil funksiyasında çıxış edir».	
11		<p>Köməkçi nitq hissələri Qədim türk yazısı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri zəif inkişaf etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə (V-IX yüzilliklər) qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi. Hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlanmış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi qədim türk yazısı abidələri dövründə də davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi haldır. Bu xüsusiyyət daha çox qoşmalara aiddir. Qədim türk yazısı abidələri dövründən başlayaraq, türk dillərində köməkçi nitq hissələri diferensiallaşır və müstəqil leksik-qrammatik kateqoriyaya - nitq hissələrinə çevrilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bütün köməkçi nitq hissələrinin - qoşma, bağlayıcı, ədat, nida və modal sözlərin işləndiyi müşahidə edilir.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 615 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
12		<p>Sintaktik əlaqələr və söz birləşmələri Qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşu hələ də tam şəkildə öyrənilib başa çatdırılmamışdır.Bəzi monoqrafik əsərlərdə, dərş vəsaitlərində, elmi məqalə və məruzə mətnlərində söz birləşmələrinin, ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin, çox az hallarda isə cümlə növlərinin tədqiqinə müəyyən yer verilmişdir.Bu da təsadüfi deyil, çünki qədim türk yazılı abidələrinin sintaktik quruluşunu öyrənmədən orta əsr türk yazılı abidələrinin və ümumiyyətlə, türk dillərinin sintaktik özəlliklərini, onların inkişafı tarixini lazımi elmi səviyyədə tədqiq etmək mümkün deyildir. Sintaktik əlaqə vasitələri – Hər hansı bir söz birləşməsini, cümləni qrammatik əlaqə vasitələrindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir.Sintaktik əlaqənin iki aspekti vardır: 1) daxili məna əlaqəsi, (və ya semantik əlaqə), 2) xarici əlaqə. Söz birləşmələri – Qədim türk yazılı abidələrində rast gəlinən qeyri-predikativ söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində qrammatik əlaqənin hər üç görünmədən – yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən istifadə olunmuşdur.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>

13		<p>Cümlə.Sadə və mürəkkəb cümlə Cümlə - Əski türk yazılı abidələrində rast gələn cümlələri quruluşca iki yerə ayırmaq olar: 1) sadə cümlələr; 2) mürəkkəb cümlələr. Sadə cümlələr – Bir çox dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrdən daha tez əmələ gəldiyi heç bir şübhə doğurmur. Göytürk yazılı abidələrində sadə cümlələri baş üzvlərin iştirakına görə cümləquruluşu və tərtibinə görə ayırmaq olar. Cümləquruluşu sadə cümlələr – Baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə əmələ gələn cümləquruluşu sadə cümlələr yazılı abidələrdə ya geniş, ya da müxtəfdir. Mürəkkəb cümlə - Yazılı abidələr aydın şəkildə göstərir ki, əski türk dilində mürəkkəb cümlə növlərinin özünəməxsus inkişaf tarixi vardır. Əski türk yazılarında rast gələn mürəkkəb cümlələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) tabeli mürəkkəb cümlələr.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
14		<p>Orta əsrlərdə uyğur abidələri “Kutandqu bilik” Yusif Balasağunlunun "Qutaqu bilik" əsəri Orta türk dövrünü səciyyələndirən, eləcə də bu dövr üçün zəngin, əvəzsiz dil materialı verən çox qiymətli bir abidədir. İran dinastiyasına mənsub olan Samanilərin türk dinastiyası Qaraxanlılarla əvəz olunması islam dinini bu ərazidə heç də zəiflətmədi. Hakimiyyətə gələn yeni hökmdarlar məhz elə islam dininə arxalanaraq, ondan istifadə edərək hakimiyyətlərini möhkəmlətməyə, qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Türklər Maveraün nəhri ələ keçirdikdən sonra ərəb və fars mədəniyyəti təsirindən can qurtarma bilməsələrdə, öz dillərini mühafizə edərək, onu inkişaf etdirməyə çalışdılar. Yusif Balasağunlunun bu əsəri tamamilə islam dininin təbliğinə həsr etməsi və həmçinin onu türk dilində yazması da məhz bu məsələlərlə bağlı idi. Yusif Balasağunlunun "Qutadqu bilik" əsəri elm aləminə çoxdan məlum idi. Bu əsərin Herat (Vyana) nüsxəsinin hələ 1439- cu foto – surəti Özbəkistan EA əl yazmaları fondunda mühafizə olunur.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh. 2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015 3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993 4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>

15	<p>Orta əsrlərdə türk lüğətçiliyi tarixi “Divani-lüğəti-türk”</p> <p>Müasir türk dillərinin indiki vəziyyətinin dəqiq elmi təhliində ayrı-ayrı sözlərin inkişaf prosesinin, onların dəyişmiş formalarının izahında misli görünməmiş elmi əhəmiyyətə malik olan abidələrdən biri Mahmud Kaşğarının “Divani – lüğəti türk” əsəridir. Yazılmasından 900 il keçməsinə baxmayaraq, bu əsər ilk lüğət, ilk qrammatika olmaq etibarı ilə öz əhəmiyyətini nəinki azaltmış, əksinə, zaman keçdikcə qədr-qiyətini daha da artırmışdır. Həm "Divan" və həm də onun müəllifi Mahmud Kaşğari haqqında da son illərə qədər çox bəsit məlumatlara malik idik. Biz ancaq görkəmli türk alimi Katib Çələbinin "Kəşf-üzünun" adlı əsərində Mahmud Kaşğarının və əsərinin adına rast gəlirik. Çələbi onun adının Mahmud bin Hüseyn bin Məhəmməd olduğunu, əsərinin isə "Divani -lüğəti türk" adlandığını göstərirdi. Mahmud Kaşğari dövrünün digər alim və şairlərindən fərqli olaraq "Divan"da özü haqqında ətraflı məlumat verməmişdir.</p>	<p>1.Ə.Rəcəbli.Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2013 səh.</p> <p>2,N.Xudiyev. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 2015</p> <p>3.Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı 1993</p> <p>4..Ə.A.Quliyev. Qədim türk yazılı abidələrinin müntəxəbatı, Bakı 1993</p>
-----------	---	---

Sıra N-sı	Seminar Mövzuların adı	Saat	Tarix	
			A qrup	B qrup
1	Göytürk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi.Göytürk yazılı abidələrinin tapıldığı əraziyə görə təsnifi	2		
2	Qədim uyğur yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi.Qədim uyğur yazılı abidələri	2		
3	Qədim türk yazılı abidələrinin fonetik və leksik xüsusiyyətlər	2		
4	Qədim türk yazılı abidələrində əsas nitq hissələri	2		
5	Qədim türk yazılı abidələrində Köməkçi nitq hissələri.	2		
6	Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi, söz birləşmələri	2		
7	Orta əsrlərdə türk lüğətçiliyi tarixi. “Divani lüğəti-türk”	2		
8	Orta əsrdə uyğur abidələri “Kutadqu bilik “	1		
	Cəmi:	15s.		

Fənn müəllimi:	Dos.Q.İ.Əsgərova
-----------------------	-------------------------